

Persovits József

A nyomtatott betű és a helyesírás a magyar könyvnyomtatás kezdeti időszakában

1831-ben a Magyar Tudományos Akadémia első ülésin Vörösmarty Mihály sürgette a helyesírási szabályok tárgyalását, írásba foglalását. Őt bízták meg ennek előkészítésével. A munka eredményeként 1832-ben megszületett az első helyesírási szabályzatunk, amely a *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai* címet viselte.

Mai helyesírásunkat is az akadémia által elfogadott és azóta többször módosított szabályok szerint alkalmazzuk. Ez a helyesírás három elvre épül:

- a köznyelvi kiejtésre, melyen a művelt emberek kiejtése értendő, ebben nem, vagy csak kis mértékben fordulnak elő nyelvjárási sajátosságok;
- a szóelemző (etimologikus) írásmódra, ezt követjük a toldalékos és összetett szavak írásakor;
- az íráshagyomány követésére (például a családneveknél).

A nyelvtörténészek helyesírásunk történetét három korszakra osztják:

- a középkori helyesírás kora, az írásos emlékektől a könyvnyomtatás kezdetéig tartó időszak;
- az újkori időszak, a könyvnyomtatás kezdetétől az első akadémiai helyesírás megjelenéséig tart;
- a legújabb kori helyesírás kora, az első akadémiai szabályzattól napjainkig számítható.

A középkorban mindenki a legjobb tudása szerint írta a betűket. Ezt az időszakot a kódexek korának is nevezik. A helyesírás önkényes volt, nem volt szabály az írásmódra. Ez a korszak még évtizedekig átnyúlt a könyvnyomtatás feltalálása utáni időkre.

Hess András budai működése idején Magyarországon kb. tizenhétezer ember bírt az írás és olvasás tudományával. Egy szűk, de művelt réteg, főleg egyházi emberek, a királyi udvarral és

környezetével kapcsolatban levők és egyes főurak számíthatók ide.

A könyvnyomtatás megjelenésével főszereplővé vált az addig csak szóban elhangzó, tollal papírra írt betű. Kinyomatták, sokak számára látható lett, a tömegek vizuális élményévé vált. És ezzel párhuzamosan kezdődtek a helyesírási problémák, a „hogyan írjuk-olvassuk-nyomtassuk helyesen”. A nyomtatott szöveget sokan elolvasták, és írásban, nyomtatásban utánozták jól-rosszul.

A nyomtatás segítette a nemzeti nyelvek megerősödését, előretörését - így a magyar nyelvet is - a középkori latin (deák) nyelv rovására. A 15. századi magyarországi ősnymodákban azonban még latinul készültek a kiadványok.

Az Újtestamentum magyar nyelven (Sárvar-Újsziget, 1541)

1472-1473-ban Hess András latin nyelven nyomtatta a *Chronica Hungarorum* és másik kiadványa szövegét budai műhelyében. (Valószínűleg a latin nyelvű kiadás is hozzájárult ahhoz, hogy két esztendő múltán megszűnt a nyomda, ugyanis igazi vásárlóerő magyar szóra lett volna Budán.)

A második magyarországi ősnymda, a *Confessionale* mű nyomdája is latinul készítette - mai ismeretek szerint - három kiadványát 1477 és 1480 között.

Ezt követően több mint ötven évig nem működött tipográfia Magyarországon. Ebben az időszakban Bécsben és Krakkóban készültek a kiadványok, zömmel még mindig latinul, de köztük 1550-ig már 24 könyvet nyomtattak magyar nyelven.

Csak 1536-ban létesült nyomda Nádasdy Tamás főúr birtokán Sárvár-Ujszigeten. Ebben a műhelyben készült az első itthoni magyar nyelvű kiadvány: Sylvester János *Útestamentuma*. Becslések szerint ekkorra már az írni és olvasni tudó emberek száma negyvenötvenezerre nőtt.

Az első magyarországi nyomdászoknak többféle nehézséggel is meg kellett birkóznuk az íráshasználattal kapcsolatban. Első helyen állt a betű kiválasztása. Akkoriban a gótnak és az antikvának nevezett latin típusok közül kellett eldönteni, hogy melyikből készüljön a szedett szöveg. A magyar írás alapját a latin ábécé betűi képezik, és ezért a magyar szavakhoz a latin betű képe volt kapcsolható.

A német nyelvterületről származó nyomdászat a kezdeti időben a gót típusokat használta. Gutenberg is a gót betűt utánozta a betűkészletének elkészítésekor, és 290 féle betűvel, ligatúrával alkotta első nyomtatványait. A latin típusú betű csak negyedszázad múltán, 1464 után jelent meg a könyvnyomtató műhelyekben, addig egységesen gót betűkkel nyomtattak.

Hess András már reneszánsz antikvával készítette munkáit Budán, de a második magyarországi ősnymda még fraktur típusokat használt. A sárvár-újszigeti nyomda nyomtatványainál az antikva és az ún. bastard típus (átmenet a gót és az antikva között) is megtalálható. A magyarországi „vándornymdászok” a 16. század második felében antikva betűkkel nyomtattak. Erdélyben Hoffgreff György is antikva betűket használt, de néhány nyomtatványát még frak-

turból szedte. Társa, Heltai Gáspár kolozsvári könyvnyomtató az 1550-es évektől már egyértelműen csak a reneszánsz antikva típusokat részesítette előnyben. Összegezve elmondható, hogy a magyarországi nyomdákban a 16. században az antikva típusú betűket használták túlnyomórészt.

A 15. és 16. századi magyar nyelvű nyomdászatnak meg kellett küzdeni a speciális magyar betűk előállításának és használatának gondjával is. Ezek jelölésére új betűket kellett alkotni. Hieronymus Victor krakkói nyomdájában készültek az első magyar nyelvű nyomtatványok. Megfigyelhető, hogy a nyomdász tudatosan igyekezett a speciális magyar hangok betűjelölésére (például Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungarica* c. munkájában).

Sylvester János saját műveinek nyomtatását felügyelte a sárvár-újszigeti nyomdában (*Grammatica és Útestamentum*), ami azért mondható szerencsésnek, mert így munkái, az általa helyesnek tartott hangjelöléssel készültek, és minden magyar hangnak külön jele volt. A korra jellemző, hogy ugyanebben a nyomdában tizenegy féle a betűt használták a mai *a* és *á* hangjelölésére. Egy könyvtörténész professzor a 16. századi magyar nyomtatványokon száztizen-négylé féle kurrens betű használatát számolta meg.

A ma már számunkra természetes *ö* és *ü* betűnél először egy pontot tettek az *o* és *u* fölé, majd a későbbiekben egy kurrens *e* került a pont helyére. Ezeket a betűket a 17. században Tótfalusi Kis Miklós már úgy alkalmazta, ahogy mi, ennek ellenére csak jóval később vált általánossá a mai jelölés.

A kétjegyű betűket (pl. *gy*, *ny* stb.) kezdetben *g' n'*, *j'*, *r'* (aposztróf) vagy hasonló jelöléssel látták el. Heltai Gáspár már a 16. század közepén a mai *y*-os formát használta következetesen. A *k* betű is kétféleképpen szerepelt a könyvekben: szó elejére vagy közepére *k*, szó végére latinosan *c* betű került.

Az *s* és *z* betű formai változások során ment keresztül, amíg elnyerte mai alakját. Az *sz* betűt Heltai már egy testre öntötte, és új jelet alkalmazott a *zs* betű jelölésére, és ékezetet használt a hosszú magánhangzóknál. Heltai Gáspár úttörő munkát végzett a magyar helyesírás egységesítése területén. Jelöléseit, szedésmódját később sokan átvették, utánozták.

Az írásbeli, pontosabban helyesírásbeli sokszínűség, zűrzavar ellen a 17. században szólaltak fel elő-

ször, legalábbis az első ilyen jellegű írásos dokumentum, amiről tudomásunk van, 1645-ben készült. Geleji Katona István erdélyi református püspök a *Magyar Grammatikácska, avagy az igaz magyar írás-ban és szóllásban kévántató néhány szükséges observatiók* című munkájában írta, hogy „mind más-más és szóllásnak formájit” tapasztalja valamennyi magyar könyvben. Panaszoja, hogy „csaknem mennyi magyar vagyon, megannyi módon ír”. Továbbá tudatosan leírja az *y* és *i* betű szerepét és használatát, és ostorozza az *u* és *v* hangok közötti hangjelölés „egybemosását”. Szorgalmazza a *j* betűs következetes helyesírást (pl. látja, tudja, nem pedig láttya, tudgya stb.). Ezt a *j*-s írásmódot a debreceni és kolozsvári nyomda elfogadta és alkalmazta, de a katolikus nyomdák már nem követték. A korra jellemző, hogy vallási alapon kétféle helyesírásról (katolikus és protestáns) beszélhetünk.

Tótfalusi Kis Miklós amikor Amszterdamban a Biblia kiadási munkáját felügyelte, kijavított egyes részleteket a fordításban, mert úgy ítélte, hogy azok nem helytállóak (később ez okozta élete tragédiáját, ellenlábasaival azzal citálták bíróság elé, hogy meghamisította a Biblia szövegét). Tótfalusi nyelvvelő, betűmetsző, könyvnyomtató tevékenysége példamutató a magyar művelődés történetében.

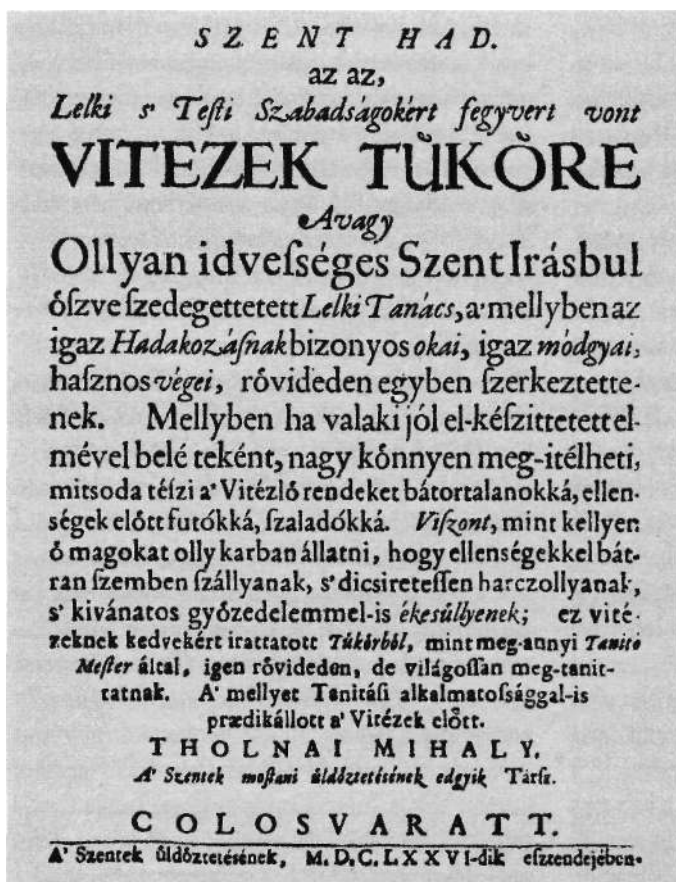
A korrigálás munkáját a 15-16. században (és még sokáig) a könyvnyomtató mester végezte, aki felelősséggel tartozott a műhelyből kikerült nyomtatványok minőségéért. Az officinában a tudást, szaktudást ő képviselte. Külhoni egyetemet végzett tudós ember volt, aki kiadványkészítésre vállalkozott. Idejének nagy részét a megrendelők, mecénások és vevők felkutatására fordította. Társakkal dolgozott, irányította a munkát (betűszedés, tördelés és osztás, nyomtatás, a papír előkészítése a nyomtatáshoz stb.), ebben néha faktor segítette. Emellett biztosítania kellett a nyomda működéséhez szükséges feltételeket, a betűkészlet minőségi és mennyiségi megfelelőségét, hogy legyen papír, nyomófesték és minden, ami a munkavégzéshez nélkülözhetetlen.

Az 1600-as évek elejétől, egyes területeken rendelet szabályozta a nyomtató műhelyekben a korrektori munkakör meglétét. Ha a nyomdász nem rendelkezett tudományos képzettséggel, akkor tudós korrektort kellett alkalmaznia. Ez a szabályozás a nyomtatott betű, a nyelv tisztaságának megőrzésére irányult.

Az 1600-as évek elejétől, egyes területeken rendelet szabályozta a nyomtató műhelyekben a korrektori munkakör meglétét. Ha a nyomdász nem rendelkezett tudományos képzettséggel, akkor tudós korrektort kellett alkalmaznia. Ez a szabályozás a nyomtatott betű, a nyelv tisztaságának megőrzésére irányult.

Irodalomjegyzék:

1. Novák László: Gutenberg találmánya és a magyar könyvnyomtatás történetének vázlata = Nyomdászatunk 500 esztendeje. Bp., 1940. 7-148. p.
2. Dr. Máté Károly: Helyesírásunk fejlődése a XV. sz. óta Magyar Grafika, 1969. 3. sz.
3. A Pallas nagy lexikona Bp., 1893-1900.
4. Szántó Tibor: A szép magyar könyv 1473-1973. Bp., 1974.

Tolnai Mihály: Szent had (Kolozsvár, 1676)
Megfigyelhető a korabeli helyesírás és nyomdai kivitelezése